

А.А. Туляганов,
мустақил изланувчи, ТМИ

АСОСИЙ ВОСИТАЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА УНГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР ТАҲЛИЛИ

В данной статье даны рекомендации по повышению эффективности основных средств, проанализированы теоретические и практические аспекты показателей эффективного использования основных средств, изменение динамики и факторы, влияющие на нее.

This article provides recommendations to improve the efficiency of fixed assets, analyzed the theoretical and practical aspects of the performance indicators of fixed assets, changes in the dynamics and the factors influencing it.

Калит сўзлар: асосий восита, динамик ўзгариш, самарадорлик, таъсир этувчи омиллар, фонд сизими, фонд қайтими.

Бугунги кунда барча хўжалик субъектларда асосий воситаларнинг янгилашиш даражасидир. Жумладан, иқтисодиёт субъектларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмининг мунтазам ошиб бориши, уларнинг инвестиция ва инновация тизимидаги фаол олиб борадиган сиёсатларига боғлиқ бўлади. Глобал молиявий - иқтисодий инқирози шароитида иқтисодиёт субъектларда асосий воситаларни нафақат сон жиҳатдан балки сифат жиҳатидан ҳам янгилаб боришга катта аҳамият берилади. Президентимиз таъкидлаганларидек, “Биз учун асосий вазифа – ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан узлуксиз янгилаб бориш, доимий равишда ички имконият ва захираларни излаб топиш, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, саноатни модернизация ва диверсификация қилишни изчил давом эттиришдан иборат бўлиши зарур[1].

Ушбу мақсадга эришишда нафақат иқтисодиёт субъектларининг янги замонавий технологиялар билан таъминланганлигига, балки, ушбу технологиялардан самарали фойдалана оладиган малакали мутахассисларни ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилишда ҳам намоён бўлади. Ушбу муаммоларни бартараф этиш таҳлилчилар билан бир қаторда барча иқтисодчи мутахассисларнинг бугунги кундаги долзарб вазифаларидан бир ҳисобланади.

Асосий воситалардан фойдаланиш ва уларнинг самарадорлигига баҳо бериш молиявий таҳлилнинг зарур шартларидан бири ҳисобланади. Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг асосий воситалар билан етарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Чунки, асосий воситалар билан етарли даражада таъминланган бўлсада улардан самарали фойдаланмаслик корхонанинг рентабиллилиги пасайиб кетишига олиб келади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари корхона хўжалик фаолиятига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида олинади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

1-жадвал

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари

Фонд қайтими	Фонд сиғими
1	2
Саноат ишлаб чиқариш фондлари қайтими	Маҳсулот ҳажми $Ф_к = \frac{\text{Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$
Машина ва ускуналар қайтими	Маҳсулот ҳажми $Ф_к = \frac{\text{Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$
Саноат ишлаб чиқариш фондлари сиғими	Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати $Ф_с = \frac{\text{Маҳсулот ҳажми}}{\text{Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати}}$
Машина ва ускуналар сиғими	Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати $Ф_с = \frac{\text{Маҳсулот ҳажми}}{\text{Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати}}$

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш ва унинг ҳолатига баҳо беришга иқтисодий таҳлилда аълоҳида аҳамият берилади. Корхона ишлаб чиқариш қуввати деганда, унинг тўла иш билан бандлик ҳолатига айтилади. Бу ҳолат нафақат маҳсулот ишлаб чиқариш даражасига, балки унинг харажатлар таркибига, молиявий натижавийлигига ҳам таъсир этувчи бирлик сифатида қаралади. Ишлаб чиқариш қувватлари ва унинг фойдаланиш даражаларига баҳо бериш асосида корхонанинг жорий даврдаги иқтисодий потенциали ҳамда уни мақсадли бошқаруви белгиланади[2].

Корхоналарда ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш таҳлилининг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- ишлаб чиқариш қувватларининг техник иқтисодий кўрсаткичлари тизими;
- техник иқтисодий кўрсаткичлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг қиёсий таҳлили;
- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг харажатларга таъсирининг таҳлили;
- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг ишлаб чиқариш самарадорлигига ва фаолият натижавийлигига таъсирининг таҳлили.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишда корхона томонидан ошкор этиладиган “Корхонанинг ижтимоий иқтисодий кўрсаткичлар тизими”га муҳим эътибор берилади.[3]

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларга таъсир этувчи омиллар 2 та таркиб бўйича ўрганилади ва улар қуйидагилар:

1. асосий воситалар самарадорлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили;
2. асосий воситалар ва улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларининг маҳсулот ҳажми ўзгаришига таъсирининг таҳлили.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларга қуйидагилар киритилади:

1. Фонд қайтими (сигими) ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар бўлиб:

- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг ўзгариши;
- асосий фондлар ўртача йиллик қийматининг ўзгариши.

2. Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган омиллар каторига қуйидагилар киритилади:

- асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши;
- фонд қайтими (сигими)нинг ўзгариши.

Шартли равишда “АВС” ОАЖ деб номланган корхонанинг молиявий ҳисобот кўрсаткичлари асосида асосий воситалардан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлилини ўрганиб чиқсак.

2-жадвал

“АВС” ОАЖда асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Ўзгариш (+, -)
1	2	3	4	5
Маҳсулот ҳажми	минг сўм	1000236	4759865	3759629
Ишлаб чиқариш асосий воситаларининг ўртача йиллик қиймати	минг сўм	1100730	2265641	1164911
Машина ва жиҳозларнинг ўртача йиллик қиймати	минг сўм	266325	1155521	889196
Саноат ишлаб чиқариш ходимлар сони	киши	213	245	32
Ҳисоб-китоблар				
Асосий воситалар фонд қайтими	сўм	0,91	2,1	1,19
Асосий воситалар фонд сигими	сўм	1,1	0,476	-0,624
Машина ва жиҳозлар қайтими	сўм	3,75	4,12	0,37
Машина ва жиҳозлар сигими	сўм	0,27	0,24	-0,03
Ходимларнинг фонд билан қуролланганлик даражаси	минг сўм	5167,7	9247,5	4079,8

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, корхона асосий воситалардан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари ҳолати ва динамик ўзгаришларини қуйидагича баҳолаш мумкин. Асосий воситаларнинг фонд қайтими ўтган йилги 0,91 сўмдан, жорий йилга келиб 2,1 га ошган. Фонд қайтимининг ўтган йилга нисбатан 1,9 сўмга ошганлигини ижобий ҳолат сифатида баҳолаш мумкин. Жорий йилда асосий воситаларнинг ўтган йилга нисбатан 64911 минг сўмга ошганлиги маҳсулот ҳажмини 3759629 минг сўм. Бу ўз-ўзидан ўтган ва жорий йил давомида корхонада керакли асосий воситалар билан таъминланганлиги ва асосий воситаларнинг ишлаб бориш сиёсати тўғри олиб борилаётганлигидан далолат беради. Фонд қайтими кўрсаткичи бўйича ҳам акционерлик жамиятида ижобий натижага эришилган бўлиб, ушбу кўрсаткичнинг ўтган йилга нисбатан 0,624 сўмга камайганлиги корхонада мавжуд асосий воситалардан фойдаланилаётганлигидан далолат беради.

Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган омиллар қаторига қуйидагилар киритилади:

- асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши.
- фонд қайтими (сиғими) нинг ўзгариши.

3-жадвал

“АВС” ОАЖ асосий воситаларининг самарадорлик кўрсаткичлари ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Шартли ҳисобот йили	Ҳисобот йили	Таъсир этувчи омиллар	
				Маҳсулот ҳажмининг ўзгариши ҳисобига (3-2)	Асосий воситалар қийматининг ўзгариши ҳисобига (4-3)
1	2	3	4	5	6
Фонд қайтими	0,91	4,32	2,1	3,41	-2,22
Шартли ҳисобот йили: 4759865/1100730					
Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Шартли ҳисобот йили	Ҳисобот йили	Маҳсулот ҳажмининг ўзгариши ҳисобига (3-2)	Асосий воситалар қийматининг ўзгариши ҳисобига (4-3)
1	2	3	4	5	6
Фонд сиғими	1,1	0,23	0,476	-0,87	0,246
Шартли ҳисобот йили: 1100730/4759865					
Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Шартли ҳисобот йили	Ҳисобот йили	Маҳсулот ҳажмининг ўзгариши ҳисобига (3-2)	Асосий воситалар қийматининг ўзгариши ҳисобига (4-3)
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот ҳажми	1000236	2061733	4759865	1061497	2698132
Шартли ҳисобот йили: 2265641*0,91					

Корхонада фонд қайтимининг ўтган йилга нисбатан 1,19 сўмга ошганлиги қуйидаги 2 та омил таъсирида бўлган:

- маҳсулот ҳажмининг ўтган йилга нисбатан 3759629 минг сўмга ошганлиги фонд қайтимини 3,41 сўмга ошириб, ижобий таъсир қилган;
- асосий воситалар ўртача йиллик қийматининг ўтган йилга нисбатан 1164911 минг сўмга ошганлиги фонд қайтимини 2,22 сўмга камайтириб, салбий таъсир қилган.

Фонд сиғимини ўтган йилга нисбатан 0,624 сўмга камайганлигига ҳам қуйидаги 2 та омил таъсир қилган:

- маҳсулот ҳажмининг ўтган йилга нисбатан 3759629 минг сўмга ошганлиги фонд сиғимини 0,87 сўмга пасайишига олиб келган ва ижобий таъсир қилган;
- асосий воситалар ўртача йиллик қийматининг ўтган йилга нисбатан 1164911 минг сўмга ошганлиги фонд сиғимини 0,246 сўмга ошишига олиб келган ва салбий таъсир қилган.

Маҳсулот ҳажмининг ўтган йилга нисбатан 3759629 минг сўмга ошганлиги қуйидаги омиллар таъсирида бўлган:

- асосий воситалар ўртача йиллик қийматининг ўтган йилга нисбатан 1161497 минг сўмга оширган;
- фонд қайтимининг ўтган йилга нисбатан 1,19 сўмга ошганлиги маҳсулот ҳажминини 2698132 минг сўмга оширган.

Барчамизга аёнки, бугунги кунда фаолият юритаётган иқтисодиёт субъектларнинг асосий мақсади ва ҳар бир даврдаги фаолиятининг якуний босқичи бўлиб, юқори фойда олишга эришиш ҳисобланади. Айнан шу нуқтаи назардан, барча иқтисодиёт субъектларда маҳсулот сотишдан олинган молиявий натижалар ва улар билан боғлиқ рентабеллик кўрсаткичларининг динамик ўзгаришларини доимий таҳлил қилиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Мантиқан олиб қарасак, иқтисодиёт субъектларда асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари таҳлилининг ҳам якуний босқичи бўлиб, асосий воситалар билан боғлиқ рентабеллик кўрсаткичларининг динамик ўзгаришлари ҳолати ва уларга таъсир этувчи омилларни ўрганиш ҳисобланади.

4-жадвал

“АВС” ОАЖда асосий воситалар рентабеллиги ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳақиқатда	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
Соф фойда, минг сўм	85456	178185	92729
Асосий воситалар қиймати (қолдиқ қийматда) минг сўм	1100730	2265641	1164911
Асосий воситалар рентабеллиги %	7,76	7,86	0,1
Таъсир этувчи омиллар	Шартли ҳисобот йили. $17818/1100730=16,2$		
Соф фойданинг ўзгариши ҳисобига	X	X	8,44
Асосий воситалар қийматининг ўзгариши ҳисобига	X	X	-8,34

Асосий воситалар рентабеллигининг ўтган йилга нисбатан 0,1 % га ошганлиги корхона учун ижобий баҳоланади ва унга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

а) соф фойданинг ўтган йилга нисбатан 92729 минг сўмга купайганлиги асосий воситалар рентабеллигининг 8,44 % га ошишига олиб келган;

б) асосий воситалар қийматининг ўтган йилга нисбатан 1164911 минг сўмга кўпайганлиги асосий воситалар рентабеллигини 8,34 % га камайишига таъсир кўрсатган.

5-жадвал

“АВС” ОАЖда умумий рентабеллик ва унга таъсир этувчи омилларнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳақиқатда	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
Соф фойда, минг сўм	85456	178185	92729
Асосий воситалар қиймати (қолдиқ қийматда) минг сўм	1100730	2265641	1164911
Оборот маблағларининг қиймати, минг сўм	16417929	14170269	-2247660
Умумий рентабеллик	0,5	1,1	0,6
Таъсир этувчи омиллар			
Соф фойданинг ўзгариши ҳисобига	X	X	0,52
Асосий воситаларнинг қийматининг ўзгариши ҳисобига	X	X	-0,07
Оборот маблағлари қийматининг ўзгариши ҳисобига	X	X	0,15

6-жадвал

Умумий рентабеллик даражасининг ўзгаришига омиллар таъсирини занжирли алматириш усули билан аниқлаймиз

Кўрсаткичлар	Режада	Ҳақиқатда	Занжирли алмаштиришлар		
			1	2	3
Соф фойда, минг сўм	85456	178185	178185	178185	178185
Асосий воситалар қиймати (қолдиқ қийматда) минг сўм	1100730	2265641	1100730	2265641	2265641
Оборот маблағларининг қиймати, минг сўм	16417929	14170269	16417929	16417929	14170269
Умумий рентабеллик	0,5	1,1	1,02	0,95	1,1

Соф фойда = $1,02 - 0,5 = 0,52$

Асосий воситалар қиймати = $0,95 - 1,02 = -0,07$

Оборот маблағлари қиймати = $1,1 - 0,95 = 0,15$

“ABC” ОАЖда умумий рентабеллик даражаси ўтган йилга нисбатан 0,6 % га ошган ва бунга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

а) соф фойданинг ўтган йилга нисбатан 92729 минг сўмга ошганлиги умумий рентабеллик даражасини 1,02 % га оширган;

б) асосий воситалар қийматининг ўтган йилга нисбатан 1164911 минг сўмга кўпайганлиги умумий рентабеллик даражасини 0,07 % га камайтирган;

в) оборот маблағларининг ўтган йилга нисбатан 2247660 минг сўмга камайганлиги умумий рентабеллик даражасини 0,15% га оширган.

Юқоридаги учта омилнинг таъсири натижасида умумий рентабеллик даражасининг ўтган йилга нисбатан 0,6% ($0,52 + (-)0,07 + 0,15$)га ошганлигини “ABC” ОАЖ учун ижобий ҳолат деб, баҳолаш мумкин.

Фонд қайтимини ошириш имкониятларини умумлаштириш таҳлил этишнинг якуний босқичи ҳисобланади. Унда таҳлил этиш натижаларидан келиб чиққан ҳолда корхонада асосий воситаларнинг самарадорлигини оширишнинг йўналишлари белгиланади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини оширишнинг қуйидаги йўналишларини корхона учун тавсия сифатида келтириб ўтиш мумкин:

- ташкилий йўналишлар бўйича, асосий воситаларнинг фақат корхонага иш берадиган қисминигина олиш, асосий воситаларнинг ортиқча қисмини ушлаб турмаслик, эскирган асосий воситаларни ва маънавий талабга жавоб бермайдиган асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш, асосий воситаларни фарқлаш ва таркиблашни қайта ўзгартириш ва асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг муоллиқ шакллари белгилаш;

- техник йўналишлар бўйича асосий воситаларни таъмирлаш чораларини кўриш, техник қаров, эскирган асосий воситаларни янгилари билан алмаштириш, автоматлаштирилган тизимни яратиш, механизациялашни кучайтириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва

2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. 2016 йил 16 январь www.uza.uz;

2. Ваҳобов А.В. ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: “Шарқ”, 2005. 301-б;

3. Ваҳобов А. В., Иброҳимов А. Т. Молиявий таҳлил: Дарслик. - Т.: “Шарқ”, 2002. 126-б;

4. Шартли равишда “АВС” ОАЖ деб номланган корхонанинг молиявий ҳисоботлари.